

शिक्षामा वित्तीय व्यवस्थापन

गम्भीरबहादुर हाडा

सह-प्राध्यापक, अर्थशास्त्र, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस, भक्तपुर

लेखसार

शैक्षिक खर्च र राष्ट्रिय बजेटबिच प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको हुन्छ । सामान्यतया राष्ट्रिय बजेट ठुलो भएमा शैक्षिक खर्च पनि बढी छुट्याउने चलन हुन्छ । शैक्षिक खर्च राष्ट्रिय बजेटको निश्चित प्रतिशतमा हुन्छ । शैक्षिक खर्चको प्रतिशत निर्धारणका लागि थुप्रै आधारहरू हुन्छन् । यसमा राजनैतिक प्रतिबद्धता, देशको आवश्यकता, लगानीका मागहरू आदि पर्दछन् । नेपाल सरकारले पनि शैक्षिक खर्चको प्रतिशतमा वृद्धि गर्दै आएको छ । निजी क्षेत्रबाट ठुलो रकम शिक्षामा लगानी भएको देखिन्छ । शैक्षिक खर्चको अनुपात देशको बजेटमा भर पर्दछ । देशको बजेट वृद्धिमा वा आर्थिक वृद्धिदर बढी भएमा शैक्षिक खर्च पनि बढ्दछ । यसले गर्दा सरकारले सामाजिक लाभ (social pay-offs) का आधारमा समानता र समतामा आधारित शिक्षालाई विकास गर्न सक्छ । यसले गर्दा शैक्षिक नीतिको कार्यान्वयन र प्रभावकारिता बढाउँछ । देशको बजेटको प्रमुख आधार GNP/GDP हो । शैक्षिक खर्च गर्न GNP/GDP मा भरपर्छ । नेपालको आर्थिक उन्नति, आर्थिक वृद्धिदर धेरै कम छ । नेपालमा सरकारी विद्यालयको लगानीका स्रोतहरूमा कर, दातृराष्ट्रको अनुदान, अनिवार्य श्रमदान, बाह्य तथा आन्तरिक ऋण अदि पर्दछन् । निचोडमा के भन्न सकिन्छ भने स्रोतमात्र बटुलेर पुग्दैन । त्यो स्रोतको उचित बाँडफाँड गर्नुपर्ने हुन्छ । उचित बाँडफाँडले मात्र कार्य पुरा हुँदैन बाँडिएको रकमबाट कार्यक्रम भयो वा भएन र भएको भए उच्चतम उपलब्धि भयो वा भएन, लक्षित वर्ग लाभान्वित भए भएनन्, कार्यक्रमको असर के कस्तो रह्यो भनी निरन्तर रूपमा अनुगमन हुनुपर्दछ । यसो गर्नाले स्रोत व्यवस्थापन गराउन कठिन हुन्छ । शिक्षाको विस्तार गर्दा प्राथमिक क्षेत्र र सामाजिक न्यायलाई पनि विचार पुर्‍याउन आवश्यक छ । सरकारले शिक्षामा लगानी गर्दा माध्यमिक शिक्षासम्म जन सहभागिता जुटाउन प्रयास गर्न आवश्यक छ र शैक्षिक लगानीसँग सामाजिक लाभ गासिएको हुन्छ । शिक्षामा लगानी गर्नु भनेको मानव पूँजीमा लगानी गर्नु हो । अर्थतन्त्रका वस्तुहरूको उत्पादन मानवीय सन्तुष्टिका लागि गरिन्छ । शिक्षा पनि अर्थतन्त्रको त्यस्तो वस्तु हो जसले मानिसलाई भावी सन्तुष्टि दिन्छ त्यसकारण शिक्षामा लगानी गरिनु आवश्यक छ ।

विषय प्रवेश

शिक्षा जीवनको तयारी पनि हो । मानिसलाई जीवनको समस्या समाधान गर्न र जीवनशैलीलाई उच्चस्तरको जीवनमा परिणत गर्ने माध्यम पनि शिक्षा नै हो । महान् अहिंसावादी भारतीय राजनेता महात्मा गान्धीले शिक्षाको परिभाषा दिँदै भनेका छन्, “सच्चा शिक्षा त्यही हो जसले बच्चाहरूमा आध्यात्मिक बौद्धिक र भौतिक सुविधाहरूको विकास गर्नमा सहयोग गर्दछ ।” खनाल र आचार्य (२०६३) मा उल्लेख भए बमोजिम शिक्षाको वित्तशास्त्र (financing of Education) भन्नाले शिक्षामा कति खर्च गर्ने र कसरी खर्च गर्ने ? भन्ने प्रश्नहरूको उत्तर दिने शास्त्र हो । यसले शिक्षामा सामाजिक लाभ र सेवाका आधारमा कति र कसरी लगानी वा खर्च गर्ने भन्ने बारेमा अध्ययन गर्दछ ।

यसका विभिन्न पहलहरू जस्तै: सामाजिक, भौतिक, बौद्धिक, नैतिक, आध्यात्मिक र पारलौकिक ज्ञानहरूको विकास गर्नु हो । यस स्थितिमा देशकाल र परिस्थितिअनुसार शिक्षाको परिभाषा पनि फरक-फरक हुन सक्दछ ।

- अल्फ्रेडमार्शल - “राष्ट्रिय लगानीको रूपमा शिक्षालाई बढी महत्त्व दिनुपर्दछ । सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पूँजी नै मानवमा लगानी गरिने शिक्षा हो ।
- शिक्षाको वित्तशास्त्र (Financing of Education) भन्नाले शिक्षामा कति खर्च गर्ने र कसरी खर्च गर्ने

? भन्ने प्रश्नहरूको उत्तर दिने बजेटको कति % शिक्षामा खर्च हुने । कुन क्षेत्रमा कति लगानी गर्दा दक्ष जनशक्ति उत्पादन हुन्छ भन्ने पक्षमा financing of education ले विश्लेषण गर्छ । शिक्षाको प्राथमिकता क्षेत्र, Anticipated change in society/anticipated clause in Educational programme लाई यसले सम्बोधन गर्छ । यसले शैक्षिक नीतिका आधारमा शैक्षिक खर्चको लेखाजोखा गर्दछ ।

शैक्षिक खर्च र राष्ट्रिय बजेटबीच प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको हुन्छ । सामान्यतया राष्ट्रिय बजेट ठुलो भएमा शैक्षिक खर्च पनि बढी छुट्याउने चलन हुन्छ । शैक्षिक खर्च राष्ट्रिय बजेटको निश्चित प्रतिशतमा हुन्छ । शैक्षिक खर्चको प्रतिशत निर्धारणका लागि थुप्रै आधारहरू हुन्छन् । यसमा राजनैतिक प्रतिबद्धता, देशको आवश्यकता, लगानीका मागहरू आदि पर्दछन् । नेपाल सरकारले पनि शैक्षिक खर्चको प्रतिशतमा वृद्धि गर्दै आएका छन् ।

शिक्षामा लगानी

मुलुकको शैक्षिक विकासमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष किसिमबाट राज्य, व्यक्ति र परिवारले लगानी गरेको हुन्छ । प्रमुख लगानीकर्ताको रूपमा राज्य रहेको हुन्छ भने निजी लगानीलाई पनि कम आकन मिल्दैन । वित्तीय व्यवस्थामा सम्बन्धी विभिन्न दस्तावेजहरूमा सरकारले शिक्षा क्षेत्र अर्भ खासगरी विद्यालय शिक्षामा उल्लेख्य मात्रामा लगानी बढाउँदै लैजाने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको देखिन्छ । यस किसिमका प्रतिबद्धताहरू विभिन्न आयोगका प्रतिवेदन तथा कार्यक्रमका दस्तावेजहरूमा उल्लेख भएका छन् । यस क्रममा सन् १९९२ मा राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदनमा स्पष्ट रूपले राज्यले शिक्षामा सार्वजनिक बजेटको १७ प्रतिशत खर्च गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ । पछि आएर आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम दोस्रो (१९९९-२००४) मा राज्यले शिक्षा क्षेत्रमा राष्ट्रिय बजेटको १५% लगानी हुनुपर्ने उल्लेख गर्‍यो । सन् २००१ को विद्यालय शिक्षासम्बन्धी उच्च स्तरीय कार्यदलको प्रतिवेदनले सार्वजनिक बजेटको १७% बजेट शिक्षा क्षेत्रमा लगाउनु पर्ने सुझाव प्रस्तुत गरी यस क्षेत्रमा लगानी बढाउनको लागि मार्ग प्रशस्त गरेको देखिन्छ ।

विद्यालय शिक्षाको प्राथमिक तह राज्यको प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र रहेको दृष्टान्त धेरै नीतिगत दस्तावेजहरूमा पाउन सकिन्छ । विद्यालय शिक्षाको क्षेत्रमा हालसम्म निःशुल्क शिक्षा वा शुल्क घटाउने वा लागत साभेदारी वा अन्य जुनसुकै किसिमका लगानीको ढाँचाको बारेमा जे जति मात्रामा चर्चा हुने गरेको छ । सो चर्चा सरकारी लगानीको बारेमा मात्र केन्द्रित हुने गरेको पाइन्छ । प्राथमिक शिक्षा निःशुल्क भनिए तापनि यो भर्ना शुल्क पाठ्य पुस्तक, शिक्षण शुल्क एवम् परीक्षा शुल्क आदिमा मात्र सीमित रहेको छ । अपना बालबालिकाहरूको वर्ष भरिको पढाइ पुरा गर्न अभिभावकहरूले योभन्दा बढी रकम खर्च अन्य शीर्षकहरूमा गर्नुपर्दछ । शिक्षा ऐन २०२८ (सातौँ संशोधनसहित) को दफा १३ (क) मा विद्यालय कोष रहने र उक्त कोषमा (क) नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान (ख) जिल्ला शिक्षा कोषबाट प्राप्त अनुदान (ग) गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाबाट प्राप्त अनुदान (घ) शुल्कबाट आउने रकम (ङ) चन्दा वा दान दातव्यबाट प्राप्त रकम र (च) अन्य स्रोतबाट प्राप्त रकम जम्मा हुने व्यवस्था रहेको छ । सामुदायिक विद्यालयहरूमा सरकारी अनुदानका साथै विभिन्न स्रोतबाट अनुदान गएको अवस्था रहेको छ । विद्यालयमा प्राप्त अनुदानको वर्गीकरण गर्दा निःसर्त अनुदान रकम जुन शीर्षकमा जुन कार्यका लागि भनी माथिल्लो निकायबाट तोकिएर गएको हुन्छ । सोही प्रयोजन अर्थात् सोही कार्यका लागि खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ । अर्को दोस्रो एकमुष्ट अनुदान हो । यस्तो अनुदान खास गरेर विद्यालयमा एकमुष्ट रूपमा प्रदान गरिने, खर्चका शीर्षक किटान नगरिएको तर खर्च गर्दा विद्यमान आर्थिक ऐन तथा नियमावलीको परिधिभित्र रही खर्च गर्नुपर्ने अनुदानलाई एकमुष्ट अनुदान भनिन्छ ।

शिक्षा क्षेत्रको आर्थिक व्यवस्थापन

शिक्षा क्षेत्रको आर्थिक व्यवस्थापन भन्नाले निर्धारित शैक्षिक उद्देश्यहरूको प्राप्तिका निम्ति आवश्यक आर्थिक स्रोत जुटाउने तथा प्रभावकारी ढङ्गले परिचालन गर्नु भन्ने बुझिन्छ । यसअन्तर्गत शिक्षा क्षेत्रको विभिन्न तह र कार्यक्रमहरूको निम्ति मूलतः सरकारले गर्ने खर्च प्रमुख रूपमा आउँछन् । साथै परिवार, निजी क्षेत्र,

गैरसरकारी सङ्गठनहरू, उद्योग वाणिज्य तथा व्यावसायिक सङ्गठनहरू र सामुदायिक संघ संस्थाहरू तथा निजी व्यक्तिहरूले गर्ने खर्चलाई पनि आर्थिक व्यवस्थापनभित्र समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ ।

सीमित योजना बजेट

सीमित योजना बजेटमा विभिन्न बजेटका विशेषताहरू समेटिएका हुन्छन् । यसले विगतका बजेटसँग पनि सरोकार राख्दछ र स्रोतको बाँडफाँडका लागि निश्चित समयावधिको योजना पनि बनाउँछ । जोन्स र मोर्फेट (Johns and Morphet) (1975) अनुसार शैक्षणिक योजना, खर्चको योजना र वित्तीय योजनालाई मिलाएर बजेट बनाइएको हुन्छ । शैक्षणिक योजनाको निर्माण भइसकेपछि त्यो योजनालाई लागतमा परिवर्तन गरिन्छ । यसरी लागत र कार्यक्रमलाई एक आपसमा मिलाएपछि एउटा पूर्णयोजनाको निर्माण हुन्छ । विद्यालयका लागि प्राप्त हुने आम्दानीका आधारमा विद्यालय प्रमुख वा प्रधानाध्यापकले खर्चको बाँडफाँड गर्दछन् । विशेषगरी आउँदो वर्षका लागि बजेटको तर्जुमा गरिने भएको हुँदा यो अनुमानित रूपमा हुन्छ ।

बजेटले कानुनी मान्यता पाउन सम्बन्धित क्षेत्रबाट स्वीकृति लिनुपर्छ । यो कार्य आर्थिक वर्ष सुरु हुनुभन्दा अगावै हुनुपर्दछ । यसका लागि एउटा बजेट समय सूचीको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । यो समय सूचीमा बजेटका लागि आवश्यक पर्ने सूचना सङ्कलन गर्ने काम, प्रस्तावित बजेटको तयारी गर्ने काम, बजेटमाथि छलफल गर्ने काम र बजेटलाई अन्तिम रूप दिने कामको समय तोकिएको हुन्छ । प्रायजसो प्रजातान्त्रिक मुलुकमा व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाले संयुक्त रूपमा बजेट तथा कार्यक्रम निर्माण, कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने गर्दछन् । हाम्रो देशमा पनि केन्द्रीय तहमा सरकारले र स्थानीय तहमा स्थानीय निकायहरूले हरेक आर्थिक वर्षका लागि बजेट तथा कार्यक्रम बनाउँदछन् । यसरी बनाइएको अनुमानित आय व्ययको विवरणलाई प्रस्तावित बजेट भनिन्छ । यो प्रस्तावित बजेट सम्बन्धित निकायमा प्रस्तुत गर्ने चलन छ । नेपालमा शिक्षा बजेटको तयारी र त्यसको स्वीकृति सम्बन्धी सामान्य छलफल तलको अनुच्छेदमा गरिएको छ ।

कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमाका आधारहरू

शिक्षालाई गरिबी निवारणमा प्रत्यक्ष सहयोग पुऱ्याउने साधनका रूपमा लिइएको छ । सीमित स्रोतबाट असीमित आवश्यकताहरूलाई परिपूर्ति गर्न स्रोतको समुचित बाँडफाँड गरी अधिकतम लाभ लिन शैक्षिक कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय आवश्यकताका आधारमा प्राथमिकीकरण (prioritization) गरिन्छ । खासगरी विद्यालय शिक्षाका वित्तीय व्यवस्थापनसँग सम्बन्ध राख्नेलाई निम्न आधारमान्ने दस्तावेजहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

१. स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५
२. शिक्षा ऐन २०२८ (सातौँ संशोधन)
३. शिक्षा नियमावली २०५९ (तेस्रो संशोधन)
४. प्रत्येक आर्थिक वर्षमा शिक्षा विभागबाट प्रकाशनमा ल्याइएको कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका
५. आर्थिक कार्यविधि ऐन २०५५
६. आर्थिक कार्यविधि नियमावली २०६४
७. शिक्षासँग सम्बन्धित विभिन्न आवधिक योजनाहरू
८. विद्यालयको सामुदायिक व्यवस्थापन सम्बन्धी निर्देशिका
९. प्रति विद्यार्थी एकाइ लागत अनुदान निर्देशिका
१०. शिक्षा मन्त्रालयबाट जारी भएका कार्यक्रम कार्यान्वयनसम्बन्धी विभिन्न निर्देशिका, परिपत्र तथा निर्देशनहरू
११. सामाजिक लेखापरीक्षण निर्देशिका, २०६५
१२. विद्यालय लेखापरीक्षण निर्देशिका, २०६५
१३. सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४

कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा विधि

विकेन्द्रीकरणको अवधारणा अनुरूप शैक्षिक योजना निर्माण र व्यवस्थापनको उत्तरदायित्व स्थानीय निकाय एवम् समुदायमार्फत् सम्पादन गराउने उद्देश्यले विद्यालय तहमा विद्यालय सुधार योजना (school improvement plan-SIP), गाउँ तथा नगर तहमा गाउँ तथा नगर शिक्षा योजना (village municipality education plan-V/MEP) र जिल्लास्तरमा जिल्ला शिक्षा योजना (district education plan-DEP) जस्ता स्थानीय तहमा निर्मित योजना (bottom up planning) को अवधारणाअनुसार कार्यक्रम तर्जुमा गरिन्छ । यसकै आधारमा हरेक जिल्लाले वार्षिक रूपमा वार्षिक रणनीतिक कार्यान्वयन योजना (annual strategic implementation plan-ASIP) बनाउँदछन् र सोको आधारमा दातृ समुदायसँग छलफल गरी शिक्षा विभागले एउटा वार्षिक रणनीतिक कार्यान्वयन योजना निर्माण गर्दछ । यसै योजना अनुरूप विभागले जिल्लागत रूपमा कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा गरी स्वीकृतिका लागि शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयमा प्रस्ताव पठाउँदछ । सो प्रस्तावमा मन्त्रालयले सम्बद्ध निकाय एवम् पदाधिकारीहरूसँग छलफल गरी (संशोधन गर्नुपर्ने भए संशोधन वा हेरफेरसमेत गरी) तोकिएको ढाँचामा स्वीकृतिका लागि राष्ट्रिय योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयमा प्रस्ताव गरी पठाउँदछ । यसरी प्रस्ताव पठाउँदा मध्यकालीन खर्च संरचना (MTEF) का आधारमा राष्ट्रिय योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयबाट प्राप्त चालु (recurrent) र पुँजीगत (capital) खर्चका लागि छुट्याइएको बजेटको परिधि, मार्ग दर्शन, सरकारी प्राथमिकता र सीमाभित्र रही कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा गरिन्छ ।

स्रोत व्यवस्थापनको कार्ययोजना र यसको कार्यान्वयन

कुनै पनि शैक्षणिक योजनाले विद्यालयका उद्देश्यहरू हासिल गर्न स्रोतको बाँडफाँड र खर्चको तारतम्य मिलाएको हुन्छ । अर्थशास्त्रको भाषामा पनि उपभोक्ताले कुनै वस्तु उपभोग गर्नका लागि खर्च गर्छ । सो खर्च गरेवापत उसले त्यसबाट सन्तुष्टि प्राप्त गर्दछ । सोही वस्तुको उपभोगबाट प्राप्त हुने सन्तुष्टि नै उपभोक्ताको उद्देश्य हो । त्यसकारण उपभोक्ता सन्तुष्ट नभएसम्म उद्देश्य पुरा भएको मान्न सकिँदैन । त्यस्तै विद्यालयको स्रोत व्यवस्थापनको योजना निर्माण मात्र सबैथोक होइन । योजनाले मूर्तरूप लिन यसको उचित कार्यक्रम र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ । योजना कार्यान्वयनमा प्रशासनिक प्रक्रियाहरू हुन्छन् । जसरी योजनाले बजेटसँगै लिएर आउँदछ, त्यसैगरी योजना कार्यान्वयन प्रक्रियासँगै योजना प्रशासन (planning administration) पनि आउँदछ । यस अर्थमा योजना प्रशासन उद्देश्यमा पुग्ने साधनहरूमध्ये एक हो ।

प्रत्येक कार्यक्रमका लागि छुट्टाछुट्टै कार्ययोजना बनाउनुपर्दछ । कार्ययोजनाले कहाँ जाने, कसरी जाने, कहिले जाने र के पाउने जस्ता कुरालाई समेटेको हुन्छ । यसका साथै कुन वस्तु तथा सेवा कुन समयमा आवश्यक हुन्छ, कसरी उपलब्ध हुनसक्छ र विकल्पहरू के के हुन सक्छन् भन्ने समस्याको समाधान पनि कार्ययोजनाभित्र समेटिएको हुन्छ । निचोडमा कार्ययोजना लक्षित उद्देश्यसम्म पुग्ने बाटो हो । बजेट संशोधन (budget amendment) : एक आर्थिक वर्षका लागि तयार गरिएको अनुमानित खाकालाई वार्षिक बजेट भनिन्छ । बजेट आवधिक वा लामो अवधिको लागि पनि हुन सक्छ । कहिले कहीं अनुमानित आम्दानी वा खर्च बढ्न वा घट्न सक्छ । अझ कुनै एक शीर्षकको रकम अर्कोमा रकमान्तर गर्नुपर्ने पनि हुन सक्छ । कहिले विद्यालयमा प्राकृतिक विपत्ति (natural disaster) को कारणले कतिपय कार्यक्रमका बजेट कटौती गर्नुपर्छ । यसरी कटौती गरेर निकालिएको बजेटले त्यस्तो विपत्तिको सामना गर्नुपर्ने अवस्थासमेत सिर्जना हुन्छ । यी र यस्तै विविध कारणहरूले गर्दा अधिकार प्राप्त अधिकारीले बजेट संशोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता हुन्छ ।

स्रोत व्यवस्थापन र योजनाको मूल्याङ्कन (appraisal)

स्रोत व्यवस्थापन योजना र बजेट व्यवस्था लक्षित उपलब्धि हासिल गर्न पर्याप्त छ कि छैन भनी मूल्याङ्कन गर्ने जिम्मा विद्यालय प्रमुखको हो किनकि प्रस्तावित कार्यक्रम र बजेटबिच तालमेल छैन भने जतिसुकै राम्रो योजना

भए पनि परिणाममुखी नहुन सक्छ । निचोडमा के भन्न सकिन्छ भने स्रोतमात्र बटुलेर पुग्दैन । त्यो स्रोतको उचित बाँडफाँड गर्नुपर्ने हुन्छ । उचित बाँडफाँडले मात्र कार्य पुरा हुँदैन बाँडिएको रकमबाट कार्यक्रम भयो वा भएन र भएको भए उच्चतम उपलब्धि भयो वा भएन, लक्षित वर्ग लाभान्वित भए भएनन्, कार्यक्रमको असर के कस्तो रह्यो भनी निरन्तर रूपमा अनुगमन हुनुपर्दछ । यसो गर्नाले स्रोत व्यवस्थापन योजनाको कार्यान्वयन प्रभावकारी भई लक्षित उद्देश्यमा पुग्न सकिन्छ ।

शिक्षा खर्चको साभेदारी

शिक्षा खर्चको साभेदारी (cost sharing in education) भन्नाले लागत प्रतिफलको आधारमा शिक्षाका उपभोक्ताहरू (जस्तै: विद्यार्थी, घरपरिवार, व्यवसायिक संस्था, समुदाय र सरकार) को आपसी साभेदारीबाट शैक्षिक खर्च जुटाउनु भन्ने बुझिन्छ । साभेदारी नगद नै हुनुपर्दछ भन्ने छैन । जस्तै: वस्तुगत सहयोग, श्रम सहयोग, प्राविधिक सहयोग, निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता आदि जुनसुकै रूपमा पनि साभेदारी गर्न सकिन्छ । शिक्षामा साभेदारी/बराबरी कोष (matching fund) को अवधारणा धेरैजसो मुलुकमा पाइन्छ । उदाहरणका लागि बेलिज र लेसेथोमा सरकारसँग साभेदारी (government partnership) गरी शिक्षा कोष जुटाइन्छ । यस्तै प्रक्रियाबमोजिम नेपालमा पनि शिक्षा विभागले आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम दोस्रो कार्यान्वयन गर्दा गाउँ विकास समितिसँग साभेदारीको रूपमा २०/२० हजारको साभेदारी/बराबरी कोष (matching fund) को अवधारणा ल्याएको थियो । यस कोषको रकमबाट गाउँ विकास समितिको क्षेत्रभित्र प्राथमिक शिक्षामा विशेष गरी पहुँच सुनिश्चित गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका थिए ।

यो युग उपभोक्तामुखी (consumerism) युग हो । तसर्थ उपभोक्ताले उपभोग गरेपछि मूल्य चुकाउनुपर्ने (user to pay) हुन्छ । त्यसकारण शिक्षाका प्राथमिक सरोकारवाला (primary stakeholder) नै सर्वप्रथम शिक्षाको खर्चमा सहभागी हुनुपर्दछ । यसलाई शिक्षाको अर्थशास्त्रीय भाषामा उपभोक्ता लगानी परिदृश्य (consumer's funding perspective) भनिन्छ । त्यसैगरी व्यावसायिक समाज (professional society) ले जुनसुकै व्यक्तिले आर्जन गरेको शैक्षिक ज्ञानबाट लाभ उठाउँदछ । तसर्थ व्यवसायिक समाज पनि शिक्षा खर्चको साभेदार हुनुपर्दछ । यसलाई शिक्षाको अर्थशास्त्रीय भाषामा सामाजिक लगानी परिदृश्य (social good funding perspective) भनिन्छ । यसका साथै राज्यले कुनै निश्चित वर्ग वा भागमा बस्ने वर्गको वा समग्र राष्ट्रको लागि शिक्षामा लगानी गरेको हुन्छ । यसलाई शिक्षाको अर्थशास्त्रीय भाषामा राज्यको लगानी परिदृश्य (state funding perspective) भनिन्छ । (Khanal, 2003) । यो लगानी सकारात्मक विभेदका लागि पनि हुन सक्छ । यो प्रविधि शिक्षामा समान पहुँच पुऱ्याउन प्रयोगमा ल्याइन्छ । यसै क्रममा उच्चशिक्षाको प्रचार-प्रसारमा सरकारको संलग्नता, आर्थिक कार्यकुशलता र सामाजिक समताका आधारमा युक्तिसङ्गत मानिए तापनि उच्चशिक्षाको अध्ययनबाट विद्यार्थीले प्राप्त गर्ने निजी प्रतिफल समाजले पाउने सामाजिक प्रतिफलभन्दा बढी हुन्छ । यस अर्थमा उच्चशिक्षाको लागतमा ती विद्यार्थीहरूको योगदान बढी हुनुपर्दछ भन्ने धारणा खर्च साभेदारीको अर्को नमुना हो (pradahn, 1981) ।

८९

शिक्षाको विकासमा आर्थिक स्रोत जुटाउनेसम्बन्धी सरकारी नीति नियमहरू

आर्थिक ऐनको दफा ९ बमोजिम निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित शिक्षण संस्थाहरूले लिने शुल्कमा २०६५ साल आश्विन महिनादेखि पाँच प्रतिशतका शिक्षा सेवा कर लगाइने र असूल उपर गरिने व्यवस्था भएकोले आर्थिक ऐन, २०६५ को दफा ९(५) ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी शिक्षा सेवा करको प्रशासन गर्न आन्तरिक राजस्व विभागले यो निर्देशिका जारी गरेको छ ।

१. प्रत्येक शिक्षण संस्थाले कर असूल गर्ने प्रयोजनका लागि आन्तरिक राजस्व कार्यालयबाट स्थायी लेखा नम्बर लिनु पर्नेछ । स्थायी लेखा नम्बर नलिएकाले सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा निवेदन दिनुपर्नेछ ।
२. उपदफा (३.१) बमोजिम रीतपूर्वक निवेदन प्राप्त भएपछि आन्तरिक राजस्व कार्यालयले स्थायी लेखा

नम्बर प्रमाणपत्र दिनेछ । कार्यालयबाट प्राप्त स्थायी लेखा नम्बर प्रमाणपत्र कारोवार स्थलमा सबैले देख्न सक्ने ठाउँमा राख्नुपर्नेछ ।

३. पहिला शाखा कायम भएका शिक्षण संस्थाहरूले शाखाको विवरण उपदफा ३.१ बमोजिमको निवेदनमा खुलाउनु पर्नेछ । स्थायी लेखा नम्बर प्राप्त गरिसकेपछि नयाँ शाखा खोलेमा शाखा खोलेको १५ दिनभित्रमा कार्यालयमा जानकारी गराउनुपर्नेछ । कार्यालयले शाखाको विवरण प्रमाणपत्रमा खुलाउनुपर्नेछ । सो प्रमाणपत्रको प्रमाणित प्रतिलिपि शाखा कायम रहेको कारोवार स्थलमा सबैले देख्ने ठाउँमा राख्नुपर्नेछ ।
४. शिक्षा सेवा कर असूली तथा दाखिलासम्बन्धी व्यवस्था :
 - बिजक जारी गर्नेसम्बन्धी व्यवस्था :
 - प्रत्येक शिक्षण संस्थाले शुल्क अशुल गर्दा अनिवार्य रूपमा सिलसिलेवार नम्बरसहितको अनुसूची-१ अनुसारको ढाँचामा बिजक जारी गरी कर असुल उपर गर्नुपर्नेछ ।
 - प्रत्येक आर्थिक वर्षमा बिजकको सिलसिलेवार नम्बर १ बाट प्रारम्भ गर्नुपर्नेछ ।
 - जारी बिजक कम्तीमा तिन प्रति तयार गर्नुपर्ने छ । पहिलो प्रति विद्यार्थीलाई, दोस्रो प्रति आन्तरिक राजस्व कार्यालयको प्रयोजनका लागि र अन्य प्रति स्वप्रयोजनका लागि शिक्षण संस्थाले प्रयोग गर्नुपर्नेछ । आन्तरिक राजस्व कार्यालयको लागि राखिने दोस्रोप्रति कार्यालयबाट माग भएको बखत उपलब्ध गराउने गरी बिजक जारी भएको आर्थिक वर्षको चार वर्षसम्म शिक्षा सेवा कर असूल गर्नुपर्ने दायित्व भएको सम्बन्धित शिक्षण संस्थाले सुरक्षित राख्नुपर्नेछ ।
 - बिजक जारी गर्दा कर छुटको शुल्कसमेत उल्लेख गरी बिजक जारी गर्नुपर्नेछ ।
५. कम्प्युटरको प्रयोग गरी बिजक जारी गर्न चाहे शिक्षण संस्थाले आन्तरिक राजस्व कार्यालयको पूर्वस्वीकृति लिनुपर्नेछ । स्वीकृति लिन चाहने शिक्षण संस्थाले देहायको विवरणसहित आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा निवेदन दिनुपर्नेछ ।
 - सफ्टवेयर खरिद बिक्री सम्झौताको फोटोकपी ।
 - सफ्टवेयर खरिद गरेको बिजकको फोटोकपी ।
 - सफ्टवेयरको विवरण ।
६. कम्प्युटरको प्रयोग गरी बिजक जारी गर्न चाहने शिक्षण संस्थाले सोको स्वीकृतिका लागि उपदफा ४.१.४ अनुसार निवेदन दिएमा कार्यालयले निम्न कुराहरू भए नभएको हेरी निवेदन दिएको सात दिनमा स्वीकृति दिने नदिने निर्णय गर्नुपर्नेछ । स्वीकृति दिन नमिल्ने भएमा सोको कारण खोली करदातालाई जानकारी दिनुपर्नेछ ।
 - कम्प्युटर बिजक जारी गरे पनि त्यसको एकप्रति प्रिन्ट गरी फायलमा राख्ने व्यवस्था मिलाएको हुनुपर्नेछ ।
 - अनुसूची-१ मा तोकिएको बिजकको ढाँचा अनुसारका सबै विवरणहरू कम्प्युटर बिजकमा रहनुपर्नेछ ।
 - बिजक नं. परिवर्तन नुहने गरी सफ्टवेयर तयार गरेको हुनुपर्नेछ ।
 - एकपटक जारी भएको बिजकमा पुनः संशोधन गर्ने व्यवस्था हुनुहुँदैन । यदि संशोधन गर्ने भएमा debit/credit note बाट संशोधन गर्ने व्यवस्था मिलाएको हुनुपर्नेछ ।
७. आर्थिक ऐन, २०६५ को दफा ९(१) अनुसार शिक्षा सेवा करको दर पाँच प्रतिशतको एकल दर हुनेछ ।

शिक्षामा वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी समस्याहरू

- शिक्षासम्बन्धी नीति, कार्यक्रम तथा ऐन, नियमहरू प्रभावकारी रूपमा लागु नहुनु, देशको आवश्यकताअनुरूप समसामयिक शिक्षा नीतिको अभाव हुनु, निःशुल्क प्राथमिक शिक्षा दिने नेपाल सरकारको नीति भए तापनि निःशुल्क हुन नसक्नु, अभिभावकहरू आफ्ना बाल बालिकाको शिक्षासम्बन्धी अधिकारबारे अनविज्ञ हुनु, कतिपय सरकारी स्कूलमा पठनपाठनमा लापरवाही र अनियमितता हुनु ।
- प्राविधिक शिक्षाको अवसरमा कमी हुनु, भौतिक पूर्वाधार तथा स्रोत साधनको कमी हुनु, प्राथमिक तहसम्म मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्न स्रोत, साधनको कमी हुनु, छोरीहरूलाई दिइने शिक्षाले कम प्राथमिकता

पाउनु, आदिवासी जनजाति, गरिब तथा असहाय समूहहरू शिक्षाको अवसरबाट विमुख रहनु ।

- शिक्षा, कला, संस्कृति आदिको महत्त्वबारे चेतनाको कमी हुनु, संस्थागत विद्यालय र सरकारी विद्यालयमा पठनपाठनको गुणस्तरमा ठुलो अन्तर रहनु, शिक्षा व्यापारमुखी हुनु, शिक्षा रोजगार तथा उत्पादनमूलक हुन नसक्नु, अपाङ्गका लागि विशेष शिक्षाको अवसर पर्याप्त नहुनु, शिक्षा सर्वसुलभ बन्न नसक्नु, लैंगिक हिसाबले शिक्षक छनोट प्रक्रिया, निष्पक्ष हुन नसक्नु ।
- विषयगत शिक्षकहरूको कमी रहनु, न्यूनतम भौतिक पूर्वाधार र गुणस्तर विना नै विद्यालय सञ्चालन गर्न अनुमतिपत्र दिने नवीकरण गर्ने परम्परा रहनु, शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन तथा अनुगमन क्षमतामा कमी रहनु, सबै स्थानीय निकाय तथा समुदायहरूलाई शिक्षासम्बन्धी व्यवस्थापन, सञ्चालन, अनुगमनको जिम्मा नदिईनु, गुणस्तरीय शिक्षा प्रदानको लागि प्रोत्साहनमा कमी रहनु ।
- गरिब असहाय दलित र दुर्गम क्षेत्रहरूमा बस्नेहरूलाई लक्षित गरी शिक्षा कार्यक्रमले प्राथमिकता पाउन नसक्नु, व्यावसायिक सिपमूलक शिक्षा उपलब्ध नहुनु, जनसमूहमा मानव अधिकारसम्बन्धी ज्ञानमा कमी रहनु, सरकारले शिक्षा क्षेत्र र विशेषगरी प्राथमिक र व्यावसायिक शिक्षाका लागि प्रर्याप्त बजेटको व्यवस्था गर्न नसक्नु, विदेशी संस्कारले शहरी क्षेत्रमा बढी असर पार्नु ।
- मौलिक संस्कृति तथा जनजाति समुदायका बारे गहन अध्ययन नगरिनु र अभिलेख नराखिनु, सुविधायुक्त स्थानको परम्परागत संस्कृति, धर्म तथा ऐतिहासिक स्थलहरूको उचित संरक्षण तथा विकास गर्न आर्थिक स्रोतको अभाव रहनु, महत्त्वपूर्ण धार्मिक, ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक महत्त्वका कला चोरी हुनु, तस्की एवम् अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विक्री हुनु, परम्परागत एवम् मौलिक शिल्पकला, प्रविधि र संस्कृति लोप हुँदै जानु, साहित्यकार, कलाकार, संगीतकार, आदिका बौद्धिक सम्पत्तिका अधिकार संरक्षण गर्ने बलियो कानुनी संरचनाको अभाव रहनु ।

समस्याको समाधान समावेश

शिक्षामा वित्तीय व्यवस्थापन गुणस्तरीय शिक्षाका लागि मुख्य आधार हो । वित्तीय व्यवस्थापन गर्ने काम सरकारको मात्र होइन । निजी क्षेत्र, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरकारी सङ्घ सस्था तथा तत् निजी निकायहरूका साथै जनताहरूको पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । नेपालको समग्र शिक्षा क्षेत्रहरू : प्रारम्भिक बाल विकासदेखि विश्व विद्यालयसम्म र अनौपचारिक शिक्षादेखि समाहित हुँदै विशेष शिक्षासम्ममा सबै क्षेत्रबाट सहयोग जुटाएर नेपालको समग्र शिक्षा क्षेत्रमा मात्रात्मक, गुणात्मक, पहुँचयोग्य, समानता र समताका आधारमा सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ ।

सहायक ग्रन्थहरू

खनाल, मुकुन्दमणि, आचार्य, डा.सुसन (वि.सं. २०६३). **नेपालको वित्तीय अर्थशास्त्र (Financing of Education)**, दोस्रो संस्करण, काठमाडौँ : मकालु प्रकाशन गृह ।

खनाल, कृष्ण, सुवेदी, भलक, तामाङ, मुक्त सिंह (वि.सं. २०६५), **राज्य पुनःसंरचना, राजनीतिक, आर्थिक र सांस्कृतिक दृष्टिकोण** ।

हाडा, गम्भीरबहादुर (वि.सं. २०५८), **नेपालमा गुणस्तरीय शिक्षाको महत्त्व तथा आवश्यकता**, काठमाडौँ : Bulletin No-3, University, student's Union ।

नेपाल सरकार (वि.सं. २०७०), **वर्तमान त्रिवर्षीय योजना (२०७० / २०७१ – २०७२ / २०७३)**, काठमाडौँ : राष्ट्रिय योजना आयोग ।

नेपाल सरकार अर्थमन्त्रालय (वि.सं. २०७१), **आर्थिक सर्वेक्षण, २०७० / २०७१** : काठमाडौँ ।

नेपाल सरकार अर्थमन्त्रालय (वि.सं. २०७१), **आर्थिक वर्ष २०७१ २०७२ को वार्षिक बजेट** : काठमाडौँ ।